

УДК 338. 435 (477.87)

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ЗАКАРПАТСЬКОГО СЕЛА

Газуда Л. М.
Лендел М.А.

Розглянуто проблеми реформування соціальної сфери села, особливості функціонування соціальної інфраструктури в умовах переходу агропромислового комплексу до ринкової економіки, окреслено основні завдання соціального розвитку села на перспективу.

Ключові слова: реформування соціальної сфери, рівень забезпечення соціальною інфраструктурою, перспективи розвитку села.

ВСТУП

Одним з головних напрямів реформування аграрного сектора, розбудови соціально орієнтованої економіки є забезпечення функціонування та розвитку соціальної сфери села. Спад сільськогосподарського виробництва, зниження реальних доходів сільських жителів, руйнування мережі підприємств та організацій соціальної інфраструктури, низький рівень соціального забезпечення населення сільської місцевості призводить до погір-

шення умов його життя, загострення демографічної ситуації.

В період 1990-2000 рр. в Україні закрито 325 сільських шкіл, понад 2 тис. дитячих дошкільних закладів, більше третини дільничних лікарень. Мережа підприємств служби побуту скоротилась у чотири рази, торгівлі – майже вдвічі. Половина сіл не має мінімального набору підприємств повсякденного обслуговування (торговельне підприємство, закладів освіти, охорони здоров'я та культури), в тому числі 12% сіл не мають жодного об'єкта соціальної сфери [4, с.3].

У соціально-демографічних процесах на селі ситуація найгостріша: наростають майнова поляризація і приховане та відкрите безробіття, загострюються проблеми бідності, зменшення трива-

Газуда Леся Михайлівна, к.е.н., старший викладач кафедри економіки, менеджменту та маркетингу УжНУ.
Лендел Михайло Андрійович, д.е.н., професор, член-кореспондент УААН, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин УжНУ.

лості життя людей, зростає демографічна завантаженість на працюючих і виснаження трудового потенціалу. Проблемам формування і розвитку соціальної сфери села, забезпечення соціального захисту сільського населення присвячені наукові дослідження і статті вітчизняних вчених О.А.Бугуцького, В.М.Косенко, Г.І.Купалова, І.В.Прокопа, Л.О.Шепотько. Однак у процесі трансформації аграрного сектору потребують дослідження чинники докорінного реформування соціальної сфери на селі, що сприятиме прискоренню і відродженню як аграрного виробництва так і створення більш прийнятних для селян соціального середовища. Стаття складається із вступу, двох розділів, висновків та переліку використаних джерел. У першому розділі дано аналіз соціальних факторів життя сільського населення в період трансформаційних перетворень в агропромисловому секторі області. В другому розділі показано рівень забезпеченості сільських населених пунктів об'єктами соціальної інфраструктури.

1 АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНИХ ФАКТОРІВ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ПРОЦЕСІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРОПРОМИСЛОВОГО СЕКТОРУ

Соціальна сфера – складна соціально-економічна категорія, яка відображає процеси, що забезпечують життєдіяльність людини у суспільстві. Як економічна категорія – соціальна сфера села є об'єктом широкого соціально-економічного та демографічного вивчення. Вплив реформування економічних відносин на соціальні проблеми ще недостатньо досліджено як в теоретичному, так і прикладному аспектах.

Досвід розвинутих країн світу свідчить, що розвиток агропромислового виробництва визначається ставленням суспільства до соціальних потреб селян, рівнем кваліфікації та культури сільських жителів, мотивацією їх трудової і соціальної активності у здійсненні радикальної економічної реформи, впровадженні досягнень науково-технічного прогресу. Підприємства різних форм власності повинні утримувати своєрідний баланс у соціальній сфері села, конкуруючи і доповнюючи одне одного, забезпечувати рівень задоволення потреб сільського населення у соціальних послугах. Реформування економічних відносин у соціальній сфері села має сприяти поліпшенню умов життя сільського населення до рівня міського, а з окремих показників і перевищувати його при збереженні самотутніх рис сільського способу життя.

Однак з розвитком різних форм господарювання на селі створюються небажані передумови подальшого занепаду поселень, оскільки більшість господарських суб'єктів не бере участі у формуванні та функціонуванні підприємств соціальної інфраструктури в сільській місцевості. Нові влас-

ники, насамперед, сприяють розвиткові виробничих галузей, що забезпечує їм отримання високого рівня прибутку. Тим часом ефективність здійснюваних реформ у сільськогосподарському секторі економіки України не відповідає очікуваним результатам. Триває занепад села, знижується до критичного, життєвий рівень сільського населення, різко погіршується їх здоров'я та якісні параметри трудового потенціалу через закриття підприємств і закладів соціальної інфраструктури, різке зниження величини реальної заробітної плати та пенсій.

Щоб запобігти наростанню кризових явищ в АПК необхідне комплексне здійснення аграрних перетворень, посилення державного регулювання шляхом реформування економічних відносин в агропромисловому комплексі, у соціальній сфері села, нарощуванні обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, забезпечення робочими місцями як у виробничій, так і соціальній сферах.

У контексті дослідження питань соціального положення селян та сільських поселень чільне місце посідає аналіз життєвого середовища сільського населення. Сільське життєве середовище варто розглядати як сукупність кількох складових, зокрема: природної, речової та людської [5, с.258]. За розрахунками спеціалістів, забруднені та дуже забруднені території з напруженими екологічними умовами життєдіяльності населення становлять відповідно 40 і 30% усієї земельної площі України [7, с.56-57].

У людській складовій життєвого середовища на селі відбуваються суттєві зміни, зокрема демографічної ситуації. За даними переписів населення, в 1959 р. на 1000 чол. сільського населення у віці 10 років і старше припадало 10 чол. з вищою та незакінченою вищою освітою і 25 чол. із середньою спеціальною освітою. У 1979 р. ці показники були вже у 2,3 раза вищими. Під кінець 90-х років частка фахівців виробничих галузей (агрономів, зоотехніків, ветеринарів, будівельників, а також інженерів і економістів) становила 10,1%, юристів, лікарів, педагогів, працівників культури – 6,9%; представники робітничих професій (механізатори, тваринники, ковалі, фермери) займали понад 22%, працівники сфери обслуговування – 8,2% [6, с.118-119]. В умовах кризи багато осіб з вищою та середньою освітою, кваліфікованих робітників опинилися в числі незайнятих і в пошуках заробітку надовго залишають свої родини і села, в тому числі як нелегальні закордонні мігранти. Поряд з явними надбаннями, людська складова життєвого середовища на селі зазнала чимало втрат, що негативно позначилось на її якості.

Оцінюючи трансформації у виробничій сфері села та зайнятості сільського населення з позицій життєвого середовища, слід зазначити: перш за все, звуження прикладання праці на селі у 90-ті роки (табл. 1).

Таблиця 1 Динаміка середньорічної кількості працівників сільськогосподарських підприємств та їх середньомісячна заробітна плата в областях Карпатського регіону*

Області	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
тис.чол., грн.							
Закарпатська							
- кількість працівників	47	38	28	26	25	21	16
- заробітна плата	39	55	59	62	86	114	134
Івано-Франківська							
- кількість працівників	63	55	54	43	37	29	21
- заробітна плата	52	64	62	71	94	122	139
Львівська							
- кількість працівників	118	98	71	62	77	63	45
- заробітна плата	58	65	72	71	68	88	109
Чернівецька							
- кількість працівників	65	58	51	46	41	35	29
- заробітна плата	54	69	60	80	86	121	130
Україна							
- кількість працівників	3465	3142	2791	2615	2475	2131	1774
- заробітна плата	64	82	85	93	111	151	177

* Джерело: [2, с.95].

За даними таблиці 1, за 1996-2002 роки середньорічна кількість працівників, зайнятих у сільськогосподарських підприємствах країни, зменшилася на 66,1%, а в областях Західного регіону у Закарпатській та Івано-Франківській більше ніж на 66%, у Львівській на 61,9, Чернівецькій, на 55,4%. Вкрай низькою залишається і середньомісячна заробітна плата.

Згортання сфери прикладання праці є найважливішим проявом і першопричиною руйнування життєвого середовища сільських поселень. Адже, якщо в селі немає достатньо розвинутої сфери економічної діяльності, то в ньому не затримуються жителі, відсутні фінансові джерела утримання і розвитку інфраструктури. Звуження сфери прикладання праці, пов'язане з кризою агропромислового виробництва є безумовним свідченням погіршення сільського життєвого середовища, зниження його здатності у даний час надати усім наявним мешканцям можливість заробити необхідні засоби для задоволення життєвих потреб.

Іншою ознакою, яку слід відзначити у змінах виробничої сфери села є посилення диференціації середовища трудової діяльності жителів різних типів сільських поселень. Найбільше звузилась сфера прикладання праці і зайнятості у тих селах, які свого часу були „бригадними” чи „допоміжними” поселеннями колгоспів і радгоспів, і відтоді не поліпшили свого виробничого статусу. Запад сільськогосподарського виробництва супроводжується „руйнуванням” виробничого потенціалу передусім „нецентрального” поселень сільськогосподарських підприємств. За даними обстеження (2001 р.), кількість сільських населених пунктів, в яких відсутні об'єкти господарської діяльності збільшилася проти 1996 року в Україні до 10496 одиниць, або в 1,5 раза більше, в Івано-Франківській

області – 334 населені пункти, або в 2,9 раза більше, в Закарпатській – 257 одиниць, або в 1,7 раза більше, [1, с.49]. Тут у першу чергу ліквідуються ферми, дрібні машинно-тракторні двори і об'єкти агросервісного обслуговування тощо. У малих, віддалених селах економічно не вигідно та і нікому відкривати переробні цехи, пункти зберігання сільськогосподарської продукції, розвивати сферу обслуговування, відповідно залишається високий рівень незайнятості, трудова міграція, погіршення якості життя.

З викладеного, нібито, випливає висновок про посилення у 90-і роки минулого століття функції особистих підсобних господарств (ОПГ) щодо забезпечення власних потреб сільського населення в продуктах харчування. Проте такий висновок є не зовсім правильним. Адже у цей час суттєво знизився рівень споживання селянами більшості тих продуктів, які вони самі виробляють в особистих підсобних господарствах для власного продовольчого забезпечення. В нинішніх умовах господарювання на селі, при одночасному розширенні даного сектора сільськогосподарського виробництва це означає посилення товарної функції ОПГ. Проте останнє – часто вимушений засіб, до якого спонукає селянство криза, що охопила зокрема громадський сектор сільського господарства, та її прояви – незайнятність і безгрошів'я.

В цілому трансформаційні процеси, які відзначені в особистих підсобних господарствах є свідченням погіршення життєвого середовища селян. В перспективі в цьому секторі сільського господарства фахівці, прогнозують дві тенденції формування товарних виробничих структур, подібних до фермерських господарств, і напіввимушене вирощування селянами певних видів сільськогосподарських культур і утримання худоби з метою самоза-

безпечення продуктами харчування і виживання. За даних умов функція ОПГ як засобу активного відпочинку і трудового виховання дітей зведена до мінімуму.

Що стосується соціальної інфраструктури, а це житлові будинки, загальноосвітні школи, дошкільні дитячі заклади, лікарні, амбулаторно-поліклінічні заклади, клуби і будинки культури, газопровідні та водопровідні мережі і т.ін., тобто усе те, що формує середовище споживчої діяльності, то трансформації, які тут відбуваються загалом мають негативний характер.

2 РІВЕНЬ ЗАБЕЗПЕЧЕНОСТІ СІЛЬСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ОБ'ЄКТАМИ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Рівень забезпеченості сільських населених пунктів чотирьох західних областей України об'єктами соціальної інфраструктури подано в таблицях 2 та 3. За даними таблиці, найнижчі показники забезпеченості соціальною інфраструктурою має Львівська область. Українською є забезпеченість сільських населених пунктів названих облас-

тей мережею водопроводів та газопроводів. Серйозних капітальних ремонтів потребує і значна частина сільських доріг.

Спостерігається катастрофічне падіння обсягів будівництва об'єктів соціального призначення на селі. Введення в дію житла в кінці 90-х років зменшилось порівняно з початком цього десятиліття у 3 рази, лікарень, водопроводів і загальноосвітніх шкіл – у 4-6 разів амбулаторно-поліклінічних закладів, дитячих садків і клубів – у 13-55 разів [5, с.277].

Правда, поряд з негативними, у сільській соціальній інфраструктурі в 90-і роки відбувалися і деякі позитивні процеси. Вони стосуються в основному зростання оснащеності сіл інженерними мережами і, відповідно, підвищення рівня інженерного облаштування житлового фонду. Проте, навіть при помітному зростанні інженерних мереж рівень забезпеченості сіл водопроводами становить 23%, а сільовим (природним) газом – 25%. За світовими мірками це – надзвичайно низькі показники комфортності життєвого середовища. Жителі 420 сіл користуються тільки привізною водою, ще у понад 800 селах використовують привізну воду поряд з іншими джерелами водопостачання [5, с.277].

Таблиця 2 Рівень забезпеченості сільських населених пунктів об'єктами соціальної інфраструктури в регіональному аспекті*

(на 1 січня 2002 року)

Область	Сільські населені пункти	Середніми закладами освіти		Дошкільними закладами освіти		Клубами та будинками культури		Дільничними лікарнями		Сільськими лікарняними амбулаторіями		Фельдшерсько-акушерськими пунктами	
		мають школи	рівень забезпеченості, %	мають дитячі заклади освіти	рівень забезпеченості, %	мають клуби та будинки культури	рівень забезпеченості, %	одиниць	рівень забезпеченості, %	одиниць	рівень забезпеченості, %	одиниць	рівень забезпеченості, %
Закарпатська	579	578	99,8	354	61,1	479	82,7	19	3,3	192	33,2	334	57,7
Івано-Франківська	765	606	79,2	159	20,8	680	88,9	4	0,5	115	15,0	561	73,3
Львівська	1852	1126	60,8	186	10,0	1267	68,4	20	1,1	138	7,5	1042	56,3
Чернівецька	398	349	87,7	169	42,5	361	90,7	28	7,0	67	16,8	279	70,1
Україна	28619	14835	51,8	8533	29,8	17554	61,3	889	3,1	2570	9,0	15957	55,8

* Джерело: [2, с. 104].

Аналізуючи реальний стан справ у соціальній сфері села, позитивні зрушення у перспективі можливі за умов суттєвого економічного зростання, активізації виробничої сфери в державі. З іншого боку, необхідною умовою цього є відновлення державного втручання в розвиток соціальної інфраструктури на селі. Механізм державного регулювання цих процесів повинен базуватися на апробованих у світі засадах соціально орієнтованої ринкової економіки і враховувати реалії українського села.

Враховуючи викладене, в інфраструктурному потенціалі села найбільш реально можна виділити галузі й об'єкти подвійного (виробничого і соціального) призначення. Серед основних слід назвати шляхове господарство, електропостачання, зв'язок, газифікацію сіл, забезпечення сільського населення якісною питною водою, житлове будівництво на селі. Вирішення першочергових завдань функціонування виробничої та соціальної інфраструктури села потребує розробку

відповідного механізму. Формування нового механізму управління соціальним розвитком сільських територій зорієнтований на ринкові відносини і формується в Україні досить складно. Відправною віхою його становлення можна вважати

прийняття Закону України „Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” (1990 р.). Цим Законом закладено фундамент для побудови згаданого механізму.

Таблиця 3 Рівень забезпеченості сільських населених пунктів водопроводами, газопроводами, під'їзними автомобільними шляхами*

(на 1 січня 2002 року)

Область	Сільські населені пункти	Забезпеченість							
		водопроводами	рівень забезпеченості, %	газопроводами	рівень забезпеченості, %	під'їзними автомобільними шляхами	рівень забезпеченості, %	сільських доріг, усього, км	в т.ч. з твердим покриттям
Закарпатська	579	14	2,4	162	28,0	579	100,0	112	107
Івано-Франківська	765	9	1,2	369	48,2	765	100,0	617	617
Львівська	1852	154	8,3	803	42,4	1847	99,7	1993	1902
Чернівецька	398	12	3,0	51	12,8	398	100,0	519	513
Україна	28619	6616	23,1	8321	29,1	28103	98,2	39254	36702

* Джерело: [2, с. 105].

Важливими є також прийняття Законів України „Про зв'язок” (1995 р.), „Про джерела фінансування дорожнього господарства України” (1998 р.), Указів Президента України „Про заходи щодо підтримки індивідуального житлового будівництва на селі” (1998 р.) та „Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 р. (2000 р.), та Постанови Кабінету Міністрів „Про впорядкування будівництва об'єктів газопостачання сільських населених пунктів” (1997 р.).

Розробка перспективних напрямків розвитку сільської місцевості залежить від якості економічного і соціального аналізу, який створює необхідну інформаційну базу для прийняття правильних управлінських рішень. Оцінка сільської території може здійснюватись комплексно на основі простої і диференційованої бальної, вартісної і змішаної оцінок відображених у соціально-економічній кадастрі села.

Система управління сільською соціальною сферою до недавнього часу опиралася головним чином на галузевий підхід. Нові форми господарювання в аграрному секторі, нова схема фінансування розвитку соціальної інфраструктури села потребують переходу від галузевого до територіального принципу управління соціальним розвитком села. Це дасть можливість місцевим органам самоврядування формувати і використовувати доходну частину місцевого бюджету достатню для забезпечення соціальними потребами сільських жителів на мінімальному рівні.

Організаційною основою вирішення вищевикладених проблем має стати розроблена спеціалістами (науковцями і виробничниками) України „Національна програма соціального відродження села на 1995-2005 рр.”, основні показники якої наведено в таблиці 4.

Таблиця 4 Введення в дію об'єктів соціального призначення на селі й потреба капітальних вкладень в Україні по роках

Показники	1995	1998	2000	2005
Житлові будинки, тис. кв. м., загальна площа	1876	3010	4260	5600
в т.ч.: індивідуальне житло	1607	1790	2400	4320
Загальноосвітні школи, тис.місць	17,6	37,8	67,0	79,4
Дитячі дошкільні заклади, тис.місць	3,1	10,8	19,8	22,3
Заклади культури, тис.місць	3,7	17,8	39,6	47,6
Амбулаторно-поліклінічні заклади, тис. відвідувань за зміну	1,8	3,6	6,1	7,7
Лікарні, тис. ліжок	0,30	0,97	1,70	2,20
Фельдшерсько-акушерські пункти, об'єктів	115	240	400	460

Будинки-інтернати для престарілих та інвалідів, тис.місць	0,2	2,5	6,2	7,6
Газові мережі, км	6611	10300	13250	21200
Водопроводи, км	914	22000	4700	75500
Під'їзди з твердим покриттям до сільських населених пунктів, одиниць	98,0	180	220	280
Внутрішньогосподарські шляхи з твердим покриттям, км	1798	4700	8700	11300
Вартість будівництва об'єктів в цінах на 01.01.1996 р. трл.крб. – всього	96,0	202	329,3	437,7
в т.ч. державні кредити для індивідуальних забудовників, трл.крб.	-	3,6	10,0	20,0
Вартість будівництва інших об'єктів (16%), трл.крб.	15,4	32,3	52,7	70,0
Загальна вартість будівництва об'єктів, трлн.крб., або в млн. доларів США по курсу 180 тис.крб. за долар	111,4 618	234,3 1302	382,0 2122	507,7 282

Джерело: [3, С.57].

Будучи однією із найважливіших складових соціально-економічної політики, аграрна політика повинна забезпечити відродження та подальшу розбудову села, його соціальне, демографічне та культурне відродження. Вона повинна враховувати необхідність створення навколо села сприятливого соціально-психологічного клімату, визнання суспільством на ділі необхідності та значущості селянської праці, яку необхідно зробити настільки престижною, щоб молодь залишалась в селі, а сільські поселення за своїми основними параметрами дорівнювали б міським або навіть перевищували міські. Зокрема, йдеться про формування повноцінного життєвого середовища, забезпечення економічних і соціальних інтересів сільського населення, комплексного розвитку сільських територій, підвищення престижності праці у сільському господарстві. Важливим є створення умов для підвищення рівня заробітної плати і доходів працівників на основі нарощування обсягів виробництва, раціональної організації і зростання продуктивності праці, підготовки і перепідготовки кваліфікованих кадрів.

Досвід розвинутих країн світу показує, що перехід до ефективної ринкової економіки можливий лише в межах більш загальних соціальних цінностей. Починаючи з 60-х років соціальні видатки у світі розглядаються не як непродуктивні втрати, а як інвестиції в сьогоденню та майбутню стабільність. У той же час, за оцінками фахівців, однією з найбільших втрат в останнє десятиріччя України в цілому і сільського господарства зокрема є соціальний занепад села. Декларуючи стирання різниці між містом і селом держава фактичними діями довела село до соціального зuboжіння, втрати інтересу селян до роботи і проживання в ньому.

За всіх складнощів в аграрному секторі визначальною у прискореному розвитку сільського господарства повинна стати соціальна розбудова села, альтернативи якій немає. З метою з забезпечення повноцінного життєвого середовища сільського населення до 2005 р. важливо створити відпо-

відно до специфічних умов села соціальну інфраструктуру, яка б відповідала сучасним вимогам. Для досягнення цієї мети необхідний перерозподіл державних інвестицій на користь сільського господарства і соціальної сфери в цілому, інвестування матеріально-технічної бази і реконструкції сільського житлового фонду, підприємств та установ соціальної інфраструктури, прискорення темпів газифікації, шляхового будівництва, телефонізації. Важливим є запровадження принципово нових стандартів життєвого рівня сільських трудівників, забезпечення зростання їх реальних доходів, які б стали основою раціонального споживання продовольчих і непродовольчих товарів високої якості, різноманітних послуг.

ВИСНОВКИ

Недостатня забезпеченість сільських населених пунктів об'єктами соціальної інфраструктури порушує нормальну життєдіяльність населення, не сприяє його відтворенню, втрачаються темпи нарощування виробництва продукції продовольства. За цих умов селяни втрачають можливість задоволення навіть найнеобхідніших життєвих потреб, в тому числі з охорони здоров'я, навчання і виховання дітей. Наведені фактори знижують якість життя сільського населення, зводять нанівець привабливість сільського життєвого середовища, відштовхують від села молодь, чим підриваються перспективи його подальшого розвитку.

Перехід села до ринкової економіки потребує поліпшення використання нагромадженого виробничого, (особливо аграрного) і соціального потенціалів, здійснення комплексного реєстру (оцінки) економічних і соціальних процесів, (факторів), з урахуванням розмірів виробничо-географічної типізації кожного населеного пункту, стану названих відтворюючих параметрів, які в сукупності визначають соціально-економічний кадастр села, умови його перспективного функціонування.

Соціально-економічний кадастр сіл або конкретної сільської місцевості може служити інформаційною базою для індикативного планування, з метою збалансованого визначення напрямків розвитку господарського комплексу та об'єктів соціальної інфраструктури на певній території, відкрити інформацію про стан місцевого ринку праці, рі-

вень життя населення, ефективність діючих економічних і соціальних структур.

В перспективі кожне село повинно мати всі необхідні умови і матеріально-технічні засоби для ефективного реалізації виробничих, соціальних та інших суспільних функцій, в такому обсязі як це вирішується у достатньо розвинутих райцентрах.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 5)/ За ред. П.Т.Саблука та ін.-К.: ІАЕ УААН, 2002.- 764с.
2. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 6)/За ред. П.Т.Саблука та ін. – К.: ІАЕ УААН, 2003.
3. Основні показники розвитку села за 1995 рік. К.: Мінсільгосппрод України, 1996.
4. Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади /За ред. П.Т.Саблука. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – 475с.
5. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У двох томах. Том 1. Потенціал сільського сектора/ Л.О.Шепотько, І.В.Прокопа, С.О.Гудзинський та ін. – К.: Інститут економіки НАН України, 2000. – 396с.
6. Соціальні проблеми становища сільської родини в умовах розбудови незалежної України.-К.: Академпрес, 1998. – 152с.
7. Трегобчук В.М. Регіональні аспекти екологічної політики та переходу на модель сталого й еколого безпечного розвитку//Національні і регіональні особливості реформування соціально-економічних відносин і регулювання екологічних процесів в Україні і Польщі: Зб. наук. доп./ НАН України, Ін-т економіки.-К., 1997.